

न्यायमूर्ती महादेव गोविंद रानडे

प्रास्ताविक

न्यायमूर्ती रानडे महाराष्ट्रास राष्ट्रवादी, विचारवंत, सुधारक, इतिहासकार, साहित्यिक, अर्थतज्ञ, कायदेतज्ञ, राजकीय जाणकार म्हणून परिचित आहेत. महाराष्ट्राचे सॉक्रेटिस म्हणून त्यांना ओळखले जाते. सामाजिक धार्मिक सुधारणांचा त्यांनी पुरस्कार व समर्थन केले. त्यांचे कार्य अत्यंत मोलाचे आहे.

न्या. रानडे यांचा जीवन परिचय

१८ जानेवारी १८४२ मध्ये नाशिक जिल्ह्यातील निफाड या गावी त्यांचा जन्म झाला. वडील श्री गोविंदराव रानडे कोल्हापुरात नोकरीस (लिपिक) असल्याने महादेवराव यांचे प्राथमिक शिक्षण कोल्हापुरात झाले. नंतर मुंबईच्या एल्फिन्स्टन कॉलेजमधून त्यांनी १८६२ मध्ये बीए केले. मुंबई विद्यापीठाची ही पहिली BATCH होती. १८६६ मध्ये त्यांनी कायद्याची पदवी मिळविली. एल्फिन्स्टन कॉलेजमध्ये १८६८ मध्ये ते प्राध्यापक म्हणून रुजू झाले. पुढे १८७१ मध्ये न्यायखात्यात प्रेसिडेन्सी मॅजिस्ट्रेट झाले. १८८५ मध्ये त्यांची पुण्याला न्यायधीश म्हणून नियुक्ती झाली. १८९३ मध्ये ते मुंबई उच्च न्यायालयाचे न्यायाधीश झाले. आपल्या नोकरीबरोबरच त्यांनी अनेक क्षेत्रात बहुमोल योगदान दिले न्यायमूर्ती महादेव गोविंद रानडे यांचे १६ जानेवारी १९०१ रोजी पुण्यात निधन झाले.

न्या. रानडे यांचे कार्य खूप व्यापक व दिशादर्शक आहे. महाराष्ट्राच्या सामाजिक जीवनात अनेक संस्थांच्या माध्यमातून त्यांनी सुधारणा घडवून आणण्याचा प्रयत्न केला. रानडे सार्वजनिक सुधारणेचे पुरस्कर्ते होते त्यांनी समाज सुधारणा चळवळीला एक तात्विक अधिष्ठान प्राप्त करून दिले समाज सुधारणा विषयीचे त्यांचे विचार स्पष्ट होते त्यांचे विचार व कार्य पुढीलप्रमाणे ...

समाज सुधारणा उद्दिष्ट

समाज सुधारणेत उद्दिष्ट स्पष्ट असले पाहिजे. मानवाची प्रतिष्ठा उंचावणे ही समाजसुधारणेची सुरुवात असते. आपल्या समाजव्यवस्थेत दूर गेल्यावरच व्यक्तीला प्रतिष्ठित जीवन जगता येते म्हणून प्रत्येक व्यक्तीला उच्च प्रकारे नैतिक जीवन जगण्याची संधी मिळाली की त्या समाजातील मानवाची प्रतिष्ठा आपोआपच उंचावली जाईल हेच समाजसुधारणा चळवळीचे उद्दिष्ट असले पाहिजे. असे मत रानडे यांनी मांडले होते.

शांततेने संयमाने सुधारणा

न्यायमूर्ती रानडे यांनी सामाजिक, धार्मिक, राजकीय आणि आर्थिक अशा समग्र सुधारणांचे पुरस्कर्ते होते. परंपरा न मोडता हळूहळू सुधारणा करणे हा त्यांचा दृष्टिकोन होता, कालबाह्य पद्धतीच्या पुनरुज्जीवनाला विरोध करत होते. समाजात सुधारणा घडविणे गरजेचे, अत्यावश्यक आहे. परंतु अशा सुधारणांसाठी समाजातील लोकांवर कोणत्याही प्रकारची जबरदस्ती करू नये. सुधारणा लादल्या जाऊ नयेत तर सुधारणा या टप्प्याटप्प्याने करण्यावर भर दिला जावा. सुधारणांचा वेग कमी दिसला तरी चिरकालीन सुधारणांसाठी टप्प्याटप्प्याने सुधारणा करण्याचीच पद्धत उपयुक्त पद्धत आहे. तसेच सुधारणा या पारंपरिक पद्धतीने करणे महत्त्वाचे असते. पारंपारिक धर्म ग्रंथ संस्कृती इतिहास याचा मानवी जीवनावर विलक्षण पगडा असतो त्यातील चांगल्या गोष्टींचा आधार घेऊन समाज सुधारणा करणे योग्य आहे असे रानडेना वाटते. अर्थात काही सुधारणा करताना क्रांतीच्या मार्गाचा अवलंब करावा लागतो. समाजातील अनिष्ट प्रथा परंपरा रूढी याविरुद्ध बंड करून उठावे लागते. ही पद्धत अयोग्य आहे असे रानडे यांचे मत होते परंतु अपवादात्मक परिस्थित व नाईलाज असेल तेव्हा अशा पद्धतीचा आधार घ्यावा लागतो. रानडे उदारमतवादी व सनदशीर मार्गाने पुरस्कर्ते असल्याने त्यांना क्रांतीचा मार्ग योग्य वाटत होता.

जाणीव जागृती व कायदेशीर मार्ग अवलंब

लोकांमध्ये सुधारणा घडवून आणण्यासाठी त्यांच्या मनाची मशागत करणे महत्त्वाचे असते चांगल्या-वाईट गोष्टी कोणत्या याची जाणीव व्यक्तीला करून द्यावी त्याची सदसद्विवेकबुद्धी जागृत करावी त्यातून समाज सुधारणा करणे सोपे जाते असे न्यायमूर्ती रानडे यांचे मत होते. म्हणून सुधारणा घडविण्यासाठी लोकांमध्ये जाणीव जागृती करण्यावर त्यांनी भर दिला. जाणीव जागृती शिवाय सुधारणांचा स्वीकार शक्य होणार नाही अशी त्यांची भूमिका होती. लोकांचे विचार परिवर्तन करून सुधारणा करणे सर्वात महत्त्वाचे असते पण जेव्हा असे करूनही परिवर्तन शक्य होणार नाही त्यावेळी कायद्यांचा आधार घेऊन (सतीचा कायदा, अंधश्रद्धा निर्मूलन कायदा) सुधारणा घडविण्याच्या मार्गाचाही वापर केला पाहिजे असे ते मानतात.

सुधारणांसाठी लेखन

रानडे यांना सुधारणा करण्यासाठी मने घडविणे आवश्यक वाटत होते त्यासाठी त्यांनी मुबलक प्रबोधनपर लेखन केले. रानडे यांनी अनेक इंग्रजी आणि मराठी नियतकालिकांचे संपादन करून त्यात लेखन केले. रानडे यांनी आपले सुधारणावादी विचार लोकांपर्यंत पोहोचविण्यासाठी लेखनाचा मोठ्या प्रमाणावर उपयोग केला. १८६२ मध्ये निघालेल्या इंदुप्रकाश वृत्तपत्रांतील त्यांचे लेखन विशेष गाजले. तसेच अनेक व्याख्यानेही दिली अर्थकारणावरही त्यांने अनेक ग्रंथ लिहिले. इतिहासावरील

राईज ऑफ द मराठा पॉवर हा त्यांचा ग्रंथ प्रसिध्द आहे.त्यातून इतिहास विषयक नवा दृष्टीकोन निर्माण होऊन भारतीयांमध्ये न्यूनगंड कमी होण्यास मदत झाली.

विविधांगी सुधारणांचा पुरस्कार

आधुनिक समाजासाठी सामाजिक सुधारणा अत्यंत महत्त्वाच्या होत्या आंतरजातीय विवाहांना आणि बहुजन समाजाच्या शिक्षणाला त्या पद्धती पाठिंबा देत होत्या.न्यायमूर्ती रानडे यांनी वैयक्तिक विकास मर्यादित करण्यासाठी जातिव्यवस्थेवर टीका केली, ती रद्द करण्याचा आणि संधीच्या समानतेचा पुरस्कार केला. रानडे यांनी स्त्री-मुक्तीचे समर्थन केले,संमती वय विधेयकाद्वारे वाढत्या विवाह वयाला मान्यता दिली. शिक्षण हे सर्वोपरि होते. त्यांनी धर्मनिरपेक्ष शिक्षण, सत्याचा शोध, साहसी भावना आणि शारीरिक शिक्षणाचे समर्थन केले. त्यांच्या मते विद्यापीठीय अभ्यासक्रमांमध्ये परंपरा आणि आधुनिकतेचा समतोल साधणे महत्त्वाचे होते. रानडे यांनी भारतीय भाषा, प्राथमिक शिक्षण, ग्रामीण शाळा, स्त्री-शिक्षण आणि मागासवर्गीयांच्या शिक्षणाला प्रोत्साहन दिले. निवडीचे स्वातंत्र्य, मानवी प्रतिष्ठा आणि प्रगतीच्या वचनबद्धतेवर आधारित नवीन भारतीय समाज निर्माण करण्याचे त्यांचे स्वप्न होते.भारतीय राष्ट्रनिर्मितीमध्ये पाश्चात्त्य शिक्षण हा एक महत्त्वाचा घटक आहे असे त्यांचे मत होते. शिक्षणामुळे लोकांच्या विचारसरणीत सुधारणा होईल असा त्यांना विश्वास होता.

स्त्री विषयक सुधारणा व स्त्री शिक्षण पुरस्कार

रानडे यांनी स्त्रियांच्या अनुषंगाने अनेक सुधारणांचा पुरस्कार केला.महिला सक्षमीकरणासाठी त्यांनी कार्य केले. भारतीय संस्कृतीचे मानवीकरण आणि समानीकरण करण्याच्या प्रयत्नांचा भाग म्हणून त्यांनी महिला सक्षमीकरणावर लक्ष दिले. पडदा पद्धतीविरोधात चळवळ केली. हिंदू विधवांच्या विवाहाला प्रोत्साहन दिले. त्यासाठी १८६१ मध्ये विधवा विवाह संघ स्थापन केला. विधवा पुनर्विवाह कायद्याचे समर्थन केले. बालविवाहास विरोध केला. लग्नाच्या थाटामाट, खर्चावर टीका केली. स्त्री शिक्षणाचा त्यांनी पुरस्कार केला. स्त्रियांना शिक्षण घेता यावे, यासाठी त्यांनी मुलींच्या शाळा सुरू केल्या. १८८२ मध्ये त्यांनी पुण्यात महिला हायस्कूल नावाची शाळा सुरू करण्यास हातभार लावला. वामन आबाजी मोडक आणि डॉ. आर. जी. भांडारकर यांच्यासोबत त्यांनी महाराष्ट्र गर्ल्स एज्युकेशन सोसायटी आणि हुजूरपागा या संस्था स्थापन केल्या १८८५ मधील हे महाराष्ट्रातील मुलींसाठीची सर्वात जुने हायस्कूल म्हणून ओळखले जाते. तसेच त्यांनी स्वतःची पत्नी रमाबाई रानडे यांनाही शिक्षण दिले. रमाबाईंना सार्वजिक क्षेत्रात काम करण्यास प्रोत्साहन दिले.

अनेक संस्था संघटनांचे कार्य व पायाभरणी

न्यायमूर्ती रानडे इंग्रज प्रशासनात नोकरीला असल्याने त्यांच्या सार्वजनिक जीवनातील कार्यावर मर्यादा होती. तरी रानडे यांनी विविध संघटना व चळवळीत काम केले. त्यात प्रार्थना समाज, सार्वजनिक सभा, वक्तृत्वोत्तेजक सभा, औद्योगिक परिषद, वसंत व्याख्यानमाला, बुक प्रमोशन सोसायटी, दक्षिण सभा (१८९५ मध्ये गोपाळ कृष्ण गोखले मदतीने) अशा अनेक संघटनांच्या स्थापनेत व त्यांच्या कार्यात रानडे यांचे योगदान मोलाचे आहे.

प्रार्थना समाजाचे कार्य

१८६७ मध्ये मुंबईला प्रार्थना समाजाची स्थापना झाली. न्या. रानडे या संस्थेचे संस्थापक सदस्य आहेत. ब्राह्मो समाजाच्या प्रभावातून त्यांनी प्रार्थना समाज स्थापन केला होता. धर्म व समाज व्यवस्थेतील अनिष्ट दूर करणे हा या समाजाचा हेतू होता. समाजातील अयोग्य रूढी दूर करून करून समाज सुधारणा करण्यासाठी या संस्थेची स्थापना झाली होती. या समाजावर अभारतीय संस्थांचा प्रभाव नव्हता. या समाजाने भारतीय परंपरेचा आदर करूनच सुधारणांचा पुरस्कार केला. रानडे स्वतः हिंदू धर्माभिमानी होते त्यांना या वैभवशाली धर्मात सुधारणा घडवून आणायच्या होत्या. त्यासाठी त्यांनी प्रार्थना समाजाचे कार्य केले. न्यायमूर्ती रानडे यांनी या संस्थेच्या माध्यमातून मूर्तिपूजा, अवतार, अनेकेश्वरवाद, जातिभेद इत्यादींना विरोध केला.

सार्वजनिक सभा

राजकीय जागृती करण्यासाठी सार्वजनिक सभेची स्थापना झाली. जागृती घडविणारी सार्वजनिक सभा ही एक महत्त्वाची संस्था होती. या सभेत न्यायमूर्ती रानडे यांनी अनेक वर्षे काम केले. या सभेच्या माध्यमातून जनसामान्यांचे प्रश्न सरकार दरबारी मांडण्याचा व ते सोडविण्याचा यशस्वी प्रयत्न केला. न्यायमूर्ती रानडे यांच्या प्रयत्नांमुळे सार्वजनिक सभा एक प्रभावी सुधारणावादी संस्था बनली.

डेक्कन सभा

सामाजिक व राजकीय सुधारणांचा ते पुरस्कार करतात परंतु सामाजिक सुधारणांना ते अग्रक्रम देतात. न्यायमूर्ती रानडे, लोकमान्य टिळक यांनी सार्वजनिक सभेच्या माध्यमातून सुरुवातीस पुण्यात सुधारणा चळवळ चालविली होती. पण पुढे आधी सामाजिक सुधारणा की आधी राजकीय सुधारणा हा वाद निर्माण झाल्याने रानडे सार्वजनिक सभेपासून दूर गेले. त्यामुळे सामाजिक सुधारणांसाठी न्या. रानडे यांनी डेक्कन सभा ही संस्था सुरु केली. डेक्कन सभेच्या माध्यमातून टप्प्याने सुधारणा करण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला.

राष्ट्रीय सभा

१८८५ मध्ये मुंबई येथे राष्ट्रीय सभेची स्थापना झाली. या स्थापनेपासून न्या. रानडे या संस्थेशी जोडले गेले. राष्ट्रीय सभेच्या माध्यमातून राष्ट्रीय चळवळ गतिमान झाली. या संस्थेने भारताला

स्वातंत्र्य मिळवून दिले. या सभेची वैचारिक पायाभरणी करणे, तिचा विस्तार घडवून आणणे व तिच्यावर होणाऱ्या टीकेस उत्तरे देण्याचे महत्त्वपूर्ण काम न्यायमूर्ती रानडे यांनी केले. त्यांनी काळाच्या गरजेनुसार मवाळ मार्गाचा पुरस्कार केला होता. त्यामुळे राष्ट्रीय राजकारणातही त्यांचा मोठा प्रभाव निर्माण झाला होता.

धार्मिक सुधारणा

रानडे यांची धर्मावर श्रद्धा होती. हिंदूमध्ये मूलभूत परिवर्तन घडवून आणण्याची त्यांची प्रामाणिक इच्छा होती. येथील धार्मिक श्रद्धा व प्रथांमुळे हिंदूंची अवनती झाली असे त्यांचे मत होते. म्हणून प्रथांमध्ये सुधारणांचा त्यांनी पुरस्कार केला. श्रद्धा असूनही त्यांनी व्यवस्थांचे टीकात्मक मूल्यमापन केले. धर्मातील दोषांमुळे धर्मांतर करण्याऐवजी मूळ धर्मातच सुधारणा केल्या पाहिजे अशी त्यांनी भूमिका घेतली. त्या सुधारणांचा भाग म्हणून भ्रष्ट प्रथांना विरोध करत आध्यात्मिक समजुतीला प्राधान्य दिले. त्यांनी एकेश्वरवादाचा स्वीकार केला. भौतिकवाद व अज्ञेयवादावर टीका केली. त्यांनी असे प्रतिपादन केले की, देवाच्या अस्तित्वामध्ये मानवी आत्मा, निसर्ग आणि देव यांचा समावेश आहे. त्यांच्या मते देवाने मानवता आणि निसर्गाला जोडणाऱ्या, ज्ञान, परोपकार, सौंदर्य आणि शक्तीचा स्रोत म्हणून काम केले. त्यांनी आदिशंकराचार्यांचा अद्वैतवाद नाकारत देव आणि मानव यांच्यातील व्दैतावर भर दिला. त्यांची विचारसरणी नैतिकतेला प्राधान्य देणारी होती. थोडक्यात व्यापकदृष्टीने रानडे यांनी धार्मिक सुधारणांचा पुरस्कार केला.

राजकीय सुधारणा

रानडे यांनी उदारमतवादी भूमिकेतून विविध सुधारणांचा पाठपुरावा केला. त्यांना मानवाचा समग्र विकास साधावयाचा होता. त्यासाठी त्यांनी आध्यात्मिक व नैतिक राजकारणाचा पुरस्कार केला. परिवर्तनासाठी त्यांनी संविधानिक मार्गास प्राधान्य दिले. साधनांच्या सुचीतेवर भर दिला. प्रजेच्या जीवनाचे रक्षण हे ते राज्याचे कर्तव्य मानत. सामाजिक कल्याण आणि प्रगती ही राज्याची जबाबदारी ते मानत. त्यांनी लोकशाही स्थापना व मुलभूत हक्क मिळावेत यासाठी आग्रह धरला. त्यांनी सत्तेच्या विकेंद्रीकरणाचे समर्थन केले. रिपनच्या स्थानिक स्वराज्य संस्थांविषयक धोरणाचे स्वागत केले. थोडक्यात रानडे यांनी सर्वचस्तरावर मानवी हिताला प्राधान्य देत सुधारणांचा पुरस्कार केला.

आर्थिक सुधारणा (हिंदी अर्थशास्त्राचा पाया व औद्योगिकीकरणाचा पुरस्कार)

रानडे यांना अर्थकारणाची मोठी जाण होती. भारतीय अर्थकारणाला आणि औद्योगिक चळवळीला रानडे यांनी पुढे नेले व गतिमान केले. राजकारणाला त्यांनी अर्थशास्त्रीय विचारांची जोड दिली. भारताच्या शेतीवर मोठ्याप्रमाणावर अवलंबित्व असल्याने येथे गरिबी आहे. त्यामुळे गरिबी दूर

करण्यासाठी त्यांनी औद्योगिकीकरण अत्यंत महत्त्वाचे असल्याचे सांगून त्यात राज्याचा हस्तक्षेप असला पाहिजे असे मत मांडले. व्यक्तिगत, खासगी पुढाकाराने भारतात औद्योगिकीकरण शक्य नसल्याने सरकारी मालकीचे उद्योग सुरु झाले पाहिजे असे मत मांडले. रानडे यांनी स्वदेशी चळवळीला पाठिंबा दिला आणि स्वदेशी उत्पादनांच्या वापराचा पुरस्कार केला. न्याय रानडे यांनी १८९० मध्ये औद्योगिक परिषदेची स्थापना करून भारतीय अर्थशास्त्राचा पाया घातला. महाराष्ट्रातील त्यांचे हे कार्य इतके महत्त्वपूर्ण आहे कि त्यांना मराठी अर्थशास्त्राचे जनक म्हणून ओळखले जाते. औद्योगिकीकरणातून गरीबीवर मात करण्याचे रानडे यांचे उद्दिष्ट होते. त्यांनी शेती, व्यापार आणि उद्योगात एकात्मिक राष्ट्रीय आर्थिक विकासाला पाठिंबा दिला. सकारात्मक आर्थिक बदलासाठी त्यांनी राज्याच्या पुढाकाराचे समर्थन केले. रानडे यांनी अर्थशास्त्राकडे सामाजिक विज्ञान म्हणून पाहिले, त्याच्या अभ्यासासाठी ऐतिहासिक दृष्टिकोन आणि सामाजिक सहानुभूतीचा पुरस्कार केला थोडक्यात सामाजिक सुधारणाबरोबर रानडे त्याचाच भाग म्हणून आर्थिक सुधारणांचाही पुरस्कार करतात.

शेती सुधारणा

भारतात व भारताच्या अर्थव्यवस्थेत शेती हा कणा आहे. भारतीय व्यवस्थेत शेती केंद्रस्थानी आहे. त्यामुळे शेती सुधारणेतून इतर सुधारणांचा मार्ग जातो हे न्याय रानडे यांनी ओळखले होते. त्यांनी शेतीच्या समस्या समजून घेतल्या होत्या. त्या समस्यांच्या अनुषंगाने त्यांनी शेती सुधारणासाठी प्रस्ताव मांडले होते. प्रगत तंत्र व यंत्र वापरून शेतीला प्रोत्साहन द्यावे. सावकारांऐवजी भांडवल सक्षम शेतकऱ्यांना जमीन हस्तांतरित करावी. कर्ज ही समस्या सोडवावी. शेतीला भांडवल पुरविण्यासाठी सहकारी पतपुरवठा आणि सेवा संस्थांना प्रोत्साहन द्यावे. कृषी बँकां स्थापन कराव्यात. जमीन महसूलसाठी रयतवारी पद्धत अवलंबावी. असे प्रस्ताव रानडे यांनी मांडले होते.

विधवा विवाहोत्तेजक मंडळ

भारतीय समाजातील विधवा स्त्रियांविषयी त्यांना सहानुभूती होती. विधवांची हलाखीची स्थिती सुधारण्यासाठी त्यांच्या पुनर्विवाहास समाजाने मान्यता दिली पाहिजे असे त्यांचे मत होते. १८६५ मध्ये मुंबईत विधवा विवाहोत्तेजक मंडळाची स्थापना झाली या संस्थेने विधवाविवाहाला मोठ्या प्रमाणात चालना दिली. न्याय रानडे या संस्थेचे प्रमुख सदस्य होते त्यांनी या संस्थेच्या माध्यमातून विधवा विवाहासाठी जागृती घडवून आणली.

मराठी ग्रंथ उत्तेजक मंडळ

वाचन, लेखन मने, मते घडविण्याच महत्त्वाचे साधन असल्याने लेखन वाचन चळवळीचा प्रसार करण्यासाठी रानडे यांनी कार्य केले. मराठी ग्रंथ निर्मितीला चालना देण्यासाठी रानडे यांनी मराठी

ग्रंथोत्तेजक मंडळ स्थापन केले. इतिहास शास्त्र उच्च विचारवंत पुरुषांची चरित्रे धर्मसुधारणा इत्यादी विषयांवर पुस्तके प्रसिद्ध करणे हा या संस्थेचा मुख्य हेतू होता. त्यांची इतिहासावर विशेष निष्ठा होती. त्यांनी मराठी सत्तेचा उदय आणि उत्कर्ष हा लिहिलेला ग्रंथ इतिहासलेखनात नवा प्रवाह सुरु करणारा ग्रंथ ठरला. मराठ्यांच्या चुकीच्या इतिहास लेखनाला त्यांनी या ग्रंथाच्या माध्यमातून उत्तर दिले. रानडे यांनी महाराष्ट्राच्या परिवर्तनात अमूल्य योगदान दिले आहे.

समारोप

न्या रानडे यांनी आयुष्यभर विविध स्वरूपाच्या सुधारणांचा पुरस्कार करत त्यासाठी स्वतः अविरत परिश्रम केले. स्वतःच्या पत्नीसही त्यांनी सुधारणा कार्यासाठी प्रोत्साहित केले. सेवा सदन स्थापनेत त्यांना मदत केली. इतर समकालीन सुधारकांनाही त्यांनी मदत देऊन सुधारणांचा विस्तार घडवून आणला. पंडिता रमाबाई, नामदार गोखले अशा अनेकांनी त्यांच्या पासून प्रेरणा घेऊन कार्य केले. 'असा माणूस युगात एखादाच जन्माला येतो' असे रानडेबद्दल अनेकांनी म्हटले आहे. रानडे यांच्या कार्याच्या अनुषंगाने डॉ बाबासाहेब आंबेडकर यांनीही म्हटले होते की, भारताच्या इतिहासात असा माणूस सापडणे कठीण आहे.